

DR. CZEGLÉDI KATALIN

A magyarság és elődei hitéről

**A Volga-Urál vidéke földrajzi neveinek
nyelvtana és kapcsolatai**

**A turáni nyelvek (szkíta, hun, köztük a
magyar és a székely) alapja
I/V.2.**

Napkeltét várva

*Ajánlom a legszebb, legtisztább lelkű
festőnőnek*

*Isten véréből gyúrt szeretet
A tehetség. Meg kell osztani.
Kín-lángon ég, bár érdemtelen,
Gyötrelmek nem tudják megfosztani
Az alkotástól. Veritéke
Krisztusi sebek hullott vére.*

*Robbanó vulkán-rezdülés,
Utat tör bármerre fele.
A természetnek mond imát,
Pusztában, ha nincs embere.
Elporladni mind kevés,
Örök az áldott küldetés.*

*Millió év génekbe zárva
Nem tanít, mert többet tud:
Árva fények gyertyalángja
Évszázadok elébe fut.
Csillagként kering a jámbor,
Ezért nem téved el a vándor.*

*Apadhatatlan azaz őserő,
Mely áldani, átkozni készlet.
Szent Mózesek és Krisztusok
Viszik, tanítják a népet,
Égre nézzenek, törjenek igát!
S ne csak magukért mondjanak imát.*

*Ki nem lobbanhatsz, hunyorgó fáklya,
Fény, győznöd kell a sötéten,*

*Föld, nem fordulhatsz magad ellen,
Mert virrasztanak kéz a kézben
Kimondva, mit a gyáva nem mer:
Művészet, a Te neved: EMBER.*

Bendur István (Piliscsév, 1946-1912)

„Igazolhatóan az EMBER valóban művész és tudós, akit a gyötrelmek nem tudnak megfosztani az alkotástól. A szeretetet és a tudást meg kell osztani kimondva és leírva, amelyre ma is nagy szükség van. A Magyar Tudományos Akadémia és az őket finanszírozó mindenkori kormány ugyanis még mindig nem fogadja el a finnugor elmélet kritikáját és annak tarthatatlanságát, miközben megtevesztik mind a nyelvészeket, mind a más tudományágak képviselőit is. A finnugor elmélettel járó kitalált szakkifejezéseket használva pedig azoknak a munkáját is nehezítik, akik már visszautasították a finnugor elméletet. Nem szabad elfelejtenünk: a művészet, a tudás és a hit rokonok, maga az igazság, azaz a természet, benne az EMBER.”

(Czeplédi Katalin, Pilisvörösvár, 2023.)

III. Rész

1.7.1. A hun népek hitvilága

„A korai kínai forrásokban a hunok hitvilágáról szóló adatokat gazdagítani lehet a régészeti leletekkel. Ha a hun korban a Sárgafolyótól a Bajkál-tóig, az Altajtól a Kingán-hegységig terjedő széles pusztaságban a temetkezési szokások egyik formáját megvizsgáljuk, akkor azt tapasztaljuk, hogy a hunok hitvilága egységes lehetett. A temetkezési szokásokban a korai nemzetségek társadalmi változásában bekövetkezett mozgást és változást folyamatosan ki lehet

mutatni. A hunok elképzelése szerint az ember halála után a másvilágban ugyanúgy él, mint az itteni világban, állatot tenyészt és az állati nyersanyagokat is feldolgozza. A hun sírban lévő díszítő elemek, fegyverek, edények, evőpálcikák, ló, ökör, kecske és kutya mellékletek is azt mutatják, hogy a másvilágra költözött embernek az adott tárgyakra, illetve állatokra szüksége lehetett, ezért zablakarikát, edényt készítő szerszámok, hangszerek és az életmóddal kapcsolatos dolgokat is helyeztek a halott mellé. A hitviláguk szerint a másvilágon az itteni világhoz hasonló nemzetségi társadalom volt, és néhány adatban azt látjuk, hogy ennek a két világnak az emberei állandó kapcsolatban voltak egymással. Az élő ember és a meghaltak közötti „találkozók” a lakomákon és temetkezéseken történtek, melynek az volt az értelme, hogy az elhalt ősök lelkének áldozzanak, és az ott megjelent ősök szellemét imádják. Erről a barga sámán énekben találunk bizonyítékot, aki az elhalt ősöket hívja és így ábrázolja a „találkozást”:

A Szelenge nevű sziklarajzoknál valószínűleg ezt a találkozást mutatták be. Ezek a képek négyszögletes kerítéssel ábrázolták a világ határán lévő világhegyet, és azon belül élő ősök szellemét. Oda táncoló embereket, rossz irányú, ártó szellemek ellen védő kiterjesztett szárnyú sast, a meghaltak szellemét a másvilágra eljuttató lovat, lelket védő kutyát stb. rajzoltak. ...A rajzokat vörös okkerfestéssel festették, melyek élethűnek látszanak, sőt a török és a mongol nemzetségek sámándobján lévő ábrák a fenti sziklarajzok témáihoz nagyon hasonlóak, tartalmi szempontból pedig megegyezők, ami nemcsak kulturális hasonlóságot sejtet.

A források adataiból kitűnik, hogy a hun sanjü reggel a Naphoz, este a Holdhoz imádkozott...A hunok másvilágról szóló elképzelése alapján a Nap és a Hold megléte megvan” számos sírban. „A Napot és a Holdat imádó ősi szokás nemcsak a hun előkelőknél,

hanem a közrendűeknél is megtalálható, általános hitelem volt. A mongol sámánok a jurta nyugati oldalán fából készült Holdat, a keleti oldalra pedig Napot akasztottak fel, mely valószínűleg az ősöket tisztelő szertartáshoz kapcsolódott. ...A Nap tisztelet korai formájának maradványa a mongol és a burját sámánöltözetben és szertartásokban... széles körben elterjedt, ezen kívül a nyugat-mongolok esküvői szokásaiban a menyasszonynak a hátára Hold formát szoktak tűzni. ...T.M. Mihajlov a körtáncnak, valamint az énekes körtáncnak az értelmét a Nap mozgásának a szimbólumaként vélte felfedezni, mely az imádat szokásával állhat kapcsolatban...A Nap tisztelettel kapcsolatos egyik szokás a tűz tisztelet...a koporsó vörösre festése is a tűz, valamint a Nap szimbolikájával értelmezhető. ...Bármely áldozat bemutatását tűzzel végezték, mellyel az evilágon élő embereknek a Felső Éggel való kapcsolatát akarták kifejezni. ...A mongolok a tűznek tisztító hatást tulajdonítottak, és hittek az ártó szellem elijesztésének képességében, ezért tisztelték a tűzhelyet, és mutattak be neki áldozatot...a fejet a testtől elválasztva temették el, ami ...nagyon régi, különleges szokás lehetett. ...A nomádok különleges hiedelmében ... a fejben lakik a lélek, amely az ember halála után a fejbe megy, ott ragad.

A hunok hitvilága a totemizmus, animizmus és a mágia a korai hitvilág elemeihez tartoznak...

A hunok saját eredetüket valamelyik legendás állattól eredeztették, ... Az altaji nyelvű népek között a szarvas, a disznó, a farkas, a kutya totem nagyon elterjedt. ...A kutyával való temetkezési szokás legkorábban a Bajkál-tó környéki neolitikumból került elő, ...Liaodong tartomány északi részén élt az a szokás, mely szerint a kutya az ember lelkét vigyázza. ...A burját legendákban általános felfogás az, hogy a fehér farkas égi kutya...A hunoknál az állami áldozatokat különleges

emberek végezték, és a források elmondása alapján fekete színű állatot ajánlottak fel, és fekete zászlót használtak. ...hun sanjü sírjában sámánfejfedőt találtak, ...A hun sanjü fő feladata a határok és a terület védelme, a méltóságok és a tisztségek adományozása volt, háborút indíthatott vagy békét kötött, továbbá vezette a közös állami áldozatokat, és az általa kiválasztott területen varázslást is végzett. A sanjüt ...az Ég fiának nevezték...A hun hitvilágban szokás volt az ökörrrel, lóval, juhval és kecskével történt áldozat...a ló imádat a Nap és a fény tiszteletével volt kapcsolatos...A hunoknál fehér színű lovat áldoztak fel, és annál tettek fogadalmat is, ...a hunoknál a szarv viselési szokása a hatalom megnyilvánulása lehetett, ...Az ökörfejet, szarvat tisztelő hit a legkorábbi hiedelem volt, melynek használata a neolitikumtól megfigyelhető...

...látjuk, hogy a Kr. e. II. évezred közepétől kezdődően a lakosok lóáldozatot mutattak be és különleges kőformákat építettek, nagy tüzet gyújtottak és mély értelmű szertartásokat végeztek. ...a hunok a Földet, a Napot, Holdat és a tűzhelyet imádták. Akkoriban a totemizmus, az animizmus és a mágia, tehát a nagyon korai hitvilág elemei átalakultak. A közös áldozati helyeken a sámánok végeztek szertartásokat...” (ZAGD BATSZAJHAN 2006:171-181)

1.7.2. Az azerbajdzsán nép hitvilága

„Azerbajdzsánban a Szovjetunió felbomlása után újjáéledt a régi muszlim vallás és hagyomány, de az országban más vallásokat is szabadon lehet gyakorolni.” A kereszténység, a „Jézus Krisztus által hirdetett hitelvek ... Azerbajdzsánban is már a Kr.u.1. században megjelentek...”. Ismert volt a tengrizmus, amely „valójában annak az ősi természeti hitnek az elnevezése, mely a szkítáktól kezdve meghatározta az eurázsiai sztyepei népek vallását. Régen az azerbajdzsánok ősei is ezt a vallást követték. Állítólag Oguz kán, az azerbajdzsánok egyik

mitikus őse vette fel először az iszlám hitet, korábban a türk törzsek a tengrizmust, vagyis a sámánhitet követték, amelynek nyomait az ország egyes helyein máig megtaláljuk.

A Tengri vagy az Ég istenének neve legelőször a sumér forrásokban Dengir alakban fordul elő. Ázsia szívében, a mai Kína területén is korán megjelent az ég kultusza, az ottani krónikások a Kr. e. 1045-ben említik először ezt az istent Tian alakban. Van olyan orosz kutató, például Vasziljev, aki úgy véli, hogy ez az istenség nem kínai eredetű az északi szkíta-hun népektől érkezett. A lovas népek elképzelése szerint a főisten az égen lakozik és ő irányítja a világegyetemet. A mindenkor megválasztott királyok pedig az ő rendelkezéséből uralkodnak. Hozzá imádkoztak hadjárat előtt és neki köszönték meg győzelmüket, vagy új területfoglalásukat. A hun főkirály uralkodói címe is a tengri kán volt, melyet leginkább sanjünek ismerünk a mai kínai olvasat szerint. A férfi jellegű istennek rendszeresen mutattak be áldozatot, ilyenkor a legnagyobb értékű ajándékot, fehér lovat áldoztak fel. A tengri hitben meghatározó természeti erők, valamint az elhalt ősök szellemének a tisztelete, akiknek az év bizonyos hónapjában mutatnak be áldozatot. Mivel a temetkezési hely már a szkíták óta ismeretlen maradt a tömegek előtt, ezért tiszteletükre bálványokat emeltek, hogy emléküket és ünnepi alkalommal ott áldozzanak tiszteletükre. Bálványokkal az egész eurázsiai sztyeppén találkozhatunk, számuk meghaladja az ezret. Bár a történészek és a turkológusok többsége máig a türkökhöz köti az első kőbálványok megjelenését, a bakui Történeti Múzeum kiállított régészeti leletek ellentmondanak a feltételezésnek, de vannak korábbi hasonló szobrok is.

A természeti elemek (víz, tűz, fa, fém) tisztelete a Tengri-hit alapja és szoros kapcsolatban áll a Földanya kultusszal, melyet a Kaukázusban is gyakoroltak. Azerbajdzsánban sok szent hely megőrizte

legősibb kultuszait, melyet ma az iszlám hit alatt gyakorolnak. A Besbarmag-hegy állatáldozatai ősi, sztyeppei szokásra vezethetők vissza. Ugyanez mondható el a Nahcsivánhoz közeli Asabi Kahf barlangról, ahol még élnek a legősibb, tengri hagyományok. A Kaukázus magas hegyénél, a Babadagnál gyakorolt napnézés nagyon sok hasonlóságot mutat a székelyek Babba kultuszával.

Az ókori lovasnépek, az azerbajdzsánok ősei víznek gyógyító erőt tulajdonítottak. Sok forrást, legyen az hideg vagy meleg vízű, vagy akár a mi borvizünkhöz hasonló, különös tisztelet övezi. ... A hitvilágban egyik ősi természeti elem a fa, ami a szkíta népeknél a női istenség megnyilvánulási formája volt. Az egyedülálló, különleges alakú fákat nagyon tisztelik és szent szalaggal szokták feldíszíteni. Következő elem a tűz, mely legkorábban a szkíta népeknél nő volt, gondoljunk csak Hérodotoszra, aki Tabiti, a szkíták istenét azonosította Hesziával. Az istennőt a belső-ázsiai török és mongol népek szerencse és a gazdagság jelképeként imádják, akinek a legfőbb tulajdonsága a tisztaság, ezért nem csoda, hogy sok tárgyat, vagy akár idegenből jött követeket tűz által tisztítottak meg. Az istennő a régi sztyeppei hitvilágban a ház gazdaasszonya, aki előtt a nők régen meghajoltak. Azerbajdzsánban főleg a tűz kultusza volt erős, hiszen a talaj alatt lévő hatalmas mennyiségű metángáz sokszor önmagától meggyulladt és a hegyekből vagy a talajból tűz csapott ki. A legkülönlegesebb hely Janar dag, az Égő hegy, ahol máig bárki láthatja, hogyan égnek a valóságban a hegyek a feltörő gázok miatt. Állítólag a görögök Prométheusza, aki a korabeli görög források szerint a szkíták királya volt, innen, a Kaukázusból lopta el a tüzet, hogy segítsen az embereken.” (OBRUSÁNSZKY Borbála – CEYHUN ALAKBAROV 2015:27-36)

1.7.3. Az uráli nyelvcsaládba sorolt népek hitvilága

Elsőként a **vogulok és az osztjások**, önnevezésükön *mansik* és *hantik* hitvilágáról szólunk: „A nemzetségek ... a vérrokonság tudatán alapulva a közös származás kultuszát bensőséggel ápolják,.. Az őst megszemélyesítő állat totemállat... Az ősökön, az elhaltak szellemein kívül babonás tiszteletben részesítették a természeti jelenségekben és tárgyakban sejtett szellemlényeket, a víz, az erdő, a halászat, a vadászat segítő és rontó szellemeit, valamint a legfelsőbb istent, Numi-Toremet. Régebben a sámánok, varázslók, jósok több kategóriáját különböztették meg. A sámán a nemzetség papja volt, akinek közre kellett működnie az áldozatok bemutatásában, betegség gyógyításában, baj elhárításában.... Vallási elképzeléseiknek sajátos vetülete a medvekultusz. Igaz ugyan, hogy ez más vadásznépeknél is kimutatható (sőt hajdan egész Euráziában elterjedt volt), az osztjások és a vogulok között azonban olyan változatos, a néphagyomány legjavát magába sűrítő formát öltött, amelyet más népeknél nem találunk meg.” (HAJDU-DOMOKOS 1980:153-154)

Fontos megjegyezni, hogy a medvének, mint állatnak a víz, a folyóelágazás adta a mintát az elnevezéshez. Ennek az oka az, hogy a *medve* is olyan erős, mint a folyóelágazás, hiszen benne van a mag, a forrás annak minden erejével és nagyságával, ugyanakkor a folyóág hegyes, éles is, mint a medvének a karmai és a fogai. Egyszóval a medvének is nagy tekintélyt tulajdonítottak, amelyhez a mintát a vízelágazás adta. Egyrészt van *Medve* víznév, folyónév, illetőleg a szó a megnevezés részeként ismert, vö.: mar. *Maska kup* or. *Medvežje Zv.*, mocsár neve; bask. *Medvedixa* or. *Medvedixa* Burz., az or. Kana baloldali mellékfolyója. Másrészt a név szerkezeti felépítése is támogatja mindezt, vö.: *Medvežje* név az oroszban átvétel, többszörösen

összetett szó, az előtag *Med*, alakváltozatai közé tartozik a *ved* 'víz' jelentésű szóval rokon. A *vež* első utótag az oroszban vagy **veg* forma átvétele és az oroszban ment végbe a *-g > -ž* változás, vagy pedig az átadóban is *-ž* volt. Ha az előbbi az igaz, akkor összetartozik a magy. Vág folyónévvel, ha az utóbbi, akkor a *vež* szó rokona a ko. *vož* 'elágazás, mellékfolyó', ud. *vož* 'torkolat' szónak. A név utótagja *je*, amely összefügg a han., man. *je* 'folyó' szóval. A baskír és az orosz *Medvedixa* az oroszban átvétel. Töve a *Medvedi*, az utótag *xa* alakváltozata lehet a szelk. *kí, ke* 'folyó'. Megjegyezzük, hogy az orosz *medved* 'medve', valamint a magy. *Medvigy* személynév is a szó nagy családjába tartozik. Ugyanakkor a mariban a *maska* 'medve' jelentésben ismert, miközben a víznévi *Maska* (< mas vö.: ko. *mos* 'forrás' + ka vö.: szelk. *kí, ke* 'folyó') szerkezetileg összetett szó és a folyóelágazásra utal. A második tagnak a mari *kup* 'mocsár' szó szolgált alapul.

A **zürjének** közé tartoznak a **permik és a komik**: „...a zürjének már a XIV-XV. században felvették a keresztséget, a legutóbbi időig sok-sok maradványa élt tovább régi hitüknek. A különböző erdei, vízi, házi szellemekben való hiedelmek részben a szomszédos népeknél is megtalálhatók. A zürjén mitológia sajátos vonása az ort-ban való hit. Minden embernek megvan a maga ortja, védőszelleme: amit az ember tesz, ugyanazt teszi kísérő szelleme is. Régebben varázslók, jósok (tun) is voltak közöttük, akik talán hajdani sámánjaik kései utódai, s arról is van tudomásunk, hogy a szellemek kegyének elnyeréséért a régmúltban áldozóhelyeken áldozatokat is mutattak be. Régi hitéletük eredeti formája azonban töredékes adalékokból nehezen rekonstruálható.” (HAJDU -DOMOKOS 1980:189)

A **votjákok** önelnevezése szerint **udmurt**: „...hosszú ideig fennmaradtak a votjákok régi hitvilágának az emlékei. Ennek jellemzői

közül elsősorban az elhaltak kultuszát kell megemlítenünk, amely különböző temetkezési szokásokban és a halott emlékének, illetőleg szellemének tiszteletében nyilvánult meg. Az általános vonások mellett jelentős különbségek voltak a hitélet részleteiben az egyes nemzetségek, esetleg családok között. Külön nemzetségi és családi szent helyeik (*kvala*) voltak, melyeket a gazdaság udvarán állítottak fel. Ezekben tartották azt a ládikát vagy nyírhéj-edényt, amely a nemzetség vagy a család őset, oltalmazóját jelképező szent tárgyat tartalmazta. A nagyobb társadalmi egységet képező *viži*-nek külön közös *kvala*-ban vagy a falutól nem messze eső elkerített szent helyeken, a lud-okban mutatták be. A lud jobbadán a rossz szellemek kiengesztelésére hozott állatáldozatok színtere volt, s a szertartásban fontos szerep jutott az úgynevezett *tuno*-nak, akinek a funkciói sok tekintetben a sámán tevékenységére emlékeztetnek.” (HAJDU -DOMOKOS 1980:213)

A cseremiszek, önelnevezésükön marik: „A nemzetségi társadalom őskultuszának a maradványai gyaníthatók azokban a szokásokban, amelyekkel a cseremiszek halottjaikat gyászolják; régebben az elhunyt tiszteletére bemutatott áldozat is idetartozott. Talán a kudo-ban őrzött házi bálványokban is a nemzetség őset gyaníthatjuk, bár a házi istenhez ilyen emlékek nem fűződtek. ... régi hitük sok sajátos vonását őrizték meg szinte napjainkig. ... A halottak tiszteletén kívül különböző, emberalakúnak képzelt jó és rossz szellemekben hittek, megszemélyesítették a természet tárgyait és jelenségeit (ezek közé tartozik a legfelsőbb isten, a *jumo*¹, aki egyben az ég és időjárás fogalmát is megszemélyesíti, de megszemélyesítették a napot, a holdat, a csillagokat, a szelet, a felhőt, a földet, a vizet és az erdőt is). A tiszteletben részesülő szellemeknek áldozatokat mutattak be, s e

¹Ez a finn *Jumala* 'isten' cseremisiz megfelelője.

célra külön áldozóhelyeik voltak (még a múlt század végén is 64 áldozati berekről számol be egy tudósítás). Ezeknek több fajtájuk is volt. Legismertebb közöttük például a *keremet*: körülkerített áldozati liget, ahol a keremeteknek, azaz a rossz szellemeknek áldoztak. Ide nő nem léphetett be. Ellenben a *jumon oto* (isten ligete) elnevezésű ligetek ünnepein nők is részt vehettek.” (HAJDU -DOMOKOS 1980:234)

A **mordvinoknak** két nagy nyelvjárása az **erza** és a **moksa** víznévi eredetű: „...a mordvinok vallási élete a cseremisiz és a permi népekéhez hasonló lehetett. A nemzetségősök kultuszának már minden nyoma feledésbe merült. Noha a cseremisiz *jumo*-nak és a votják inmar-nak megfelelő legfőbb isten képzelet nem mutatható ki a mordvin néphagyományban, a kisebb helyi szellemek, isteni lények babonás tisztelete közöttük is megvolt, s ezeknek áldozóhelyeken áldozatokat mutattak be. Úgy látszik, hogy a ... lóáldozatnak itt is megvoltak a régi hagyományai, sőt a mordvinok kutatói még olyan szertartásokról is beszámolnak, melyek az emberáldozatra emlékeztetnek. ... Bálványaikról sincsenek megbízható adataink. Abból azonban, hogy a XVII-XVIII. században ikonjaikkal díszítették az áldozati szent fát, s az ikonokon ábrázolt szenteket „megvendégelték”, a hajdani bálvány-állítás és w tisztelet szokására következtethetünk.” (HAJDU -DOMOKOS 1980:251-52)

A **finn** nép országának egyik neve Suomi, összetett szó, a suo 'mocsár', a mi 'föld' jelentésű szavakkal tartozik össze. Az országnév jelentése tehát 'mocsárföld'.² „Gazdag népi szájhagyományukat megőrző népköltészetüket a Kalevela és kisebb mértékben a Kanteletar tette világszerte ismertté. ...A finn népköltészetéről és a népi pogány hitéletről Mikael Agricola, a bibliafordító finn püspök emlékezik meg első ízben. Zsoltárfordítása elé írt verses

előszavában (1551)...Beszámol Väinänöinen „dalkovácsolás”-áról, és felsorolja a pogány finn istenségek hosszú lajstromát, köztük szerepelnek: Häme, Tápio, Ahti, Äinämöinen, Rahkoi, Liekkö, Ilmarinen, Turisas, Kratti, Tonttu, Tongoteus, Äkräs, Köndös, Ukko, Rauni, Kekri, Hiisi, Nyrkkes, Hittavainen. Szerepelnek még benne a következő szavak: ördög, Hold-manók, Kaleva-fiak, Karjala, Virankannos szavak, nevek. „...ezek előtt hajbókoltak. Halottak sírjához ételt hordtak s ott jajgattak, sírtak, panaszkodtak. Jó szellemeknek is áldoztak, mikor özvegyek házasodtak. Még sok egyéb bálványuk is volt, kövek, fatörzsek, csillagok és hold. Még a pápa hitén is nemrég nyíltan és titokban tisztelték a teremtett természetet, szentség gyanánt, Isten helyett: a földet, vizet és a szelet, ágakat, fákat, holt tetemet, sót, tojást, húst és füveket, az Úr helyett uralták ezeket. ...” Képes Géza fordítása. (HAJDU -DOMOKOS 1980:282-3)

„Az **észt** népköltészetnek, hitvilágnak, szájhagyománynak sok a közös vonása a finnekével és egyéb balti finn népekével.” (HAJDU -DOMOKOS 1980:304)

A **lappok** esetében „A sámánizmusra emlékeztető ősi lapp hitvilágnak számos emlékeiről számolnak be régi leírások meg a lapp szájhagyomány. Ez a természetet megszemélyesítő, s annak jelenségeit tiszteletben tartó hitvilág azonban átítatódott régi skandináv meg keresztény elemekkel. Régen különböző fokozatokba sorolt varázslóik voltak, akiknek a tevékenységéhez valaha a sámándob használata is hozzátartozott.” (HAJDU -DOMOKOS 1980:340)

A **samojédok** közé sorolt nyelvek (nyenyec, enyec, nganaszán, szölkup) közül a nyenyeceknél „a családi élet patriarchális jellegű volt. ...a nőnek alárendelt szerepe volt, akárcsak az obi-ugoroknál. Számos, részben

²Ld. CZEGLÉDI Katalin.

vallásos jellegű tilalom vette körül őket. A nőt tisztátalan teremtménynek tartották...

A **nyenyec**ek sámánhitűek. A világot elképzelésük szerint a legfelsőbb isten: *Num* teremtette. *Num* neve egyben a „mennyei” fogalmát is jelöli. *Num* nemcsak az égben uralkodik, hatalmát a földre is kiterjesztette, s az emberek jóléte tőle függ. Az ő fia *Nga*, a halál istene, akitől *Num* csak akkor védi meg az embereket, ha áldozatokkal fordulnak hozzá.

Az emberek és *Num* között közvetítő lények is állnak. Ezeket a közvetítő szellemeket *tādebcjo*-nak nevezik. Velük csak a sámánok tudnak érintkezni, s általuk fűrészlik ki az istenség akaratát.

A nyenyec nép a természet jelenségeiben, a tavakban, folyókban, hegycsúcsokban, az erdőben is szellemlényeket sejt. Ezek közül némelyik rosszindulatú (pl. a vízi szellem), s haragját gyakori áldozatokkal lehet csak kiengesztelni.

Vallásos tiszteletben részesülnek az elhaltak szellemei is. Elképzelésük szerint ugyanis az ember testből, lélekből és árnyéklélekből áll, s halála után lelke ugyan kiszáll belőle, de árnyéklelke vagy szelleme – amely egész életében őrködött felette – tovább él a másvilágon. Híres sámánok szelleme *tādebcjo*-vá válik, s ezért az elhalt sámánról bálványképet készítenek, amelyet babonás tisztelet övez.

A halottak kultuszával függ össze, hogy a nemzetség őseit megkülönböztetett tisztelet illeti meg. Rendszerint állatalakban képzelik el, az az őstotemállat, melytől származtatják magukat, régebben a nemzetség számára tabu volt: megölni, húsát megenni nem volt szabad. A nemzetségi totemállatokon kívül a medvét és a farkast mindenütt babonás félelemmel kerülik, általában nem vadásznak rá, sőt nevén sem nevezik, csupán körülírással emlegetik.

A szellemeket fából faragott vagy különös alakú kőbálványok képében ábrázolják. A *hæhe*-t, a bálványt vászon- vagy pamutdarabkába öltöztetik, s állandóan magukkal hordozzák. Áldozóhelyeiket fából faragott bálványképeket (*sjādaj*) tartottak.

A szellemeknek bemutatott áldozatoknak sok fajtájuk volt. Véres (rén, kutya) és vértelen (étel-ital, pénz) áldozathoz egyaránt gyakran folyamodtak. E szertartásokon fontos szerepe volt a *tād'ib'e*-nek, vagyis a sámánnak. A sámánt természetfölötti képességekkel rendelkező lénynek tekintették, akinek az árnyéklelke el tudja hagyni testét, s a *šīmšir*údon át a szellemek világába is eljut, ahol kívánságukat, a jövőt, a baj elhárításának módját megtudakolja. A sámánok tehát közvetítők az emberek és a szellemi lények között, jósolnak, betegeket gyógyítanak, az elhaltak szellemeivel tárgyalnak, visszahozzák az elpártolt vadászszerencsét, elveszett tárgyak felkutatására vállalkoznak és egyéb csodálatos tetteket hajtanak végre. A legmagasabb kategóriába tartozó sámánok arra is képesek, hogy testüket megvagdadják, szívükbe kést szúrjanak anélkül, hogy megsérülnének. ...

A sámán funkcióit különös szertartásokon végezte. A sámánnak régebben külön ruhája volt, de a XIX. században már csak a sámánsapka különböztette őt meg más földi halandótól. Legfontosabb eszközük a sámándob volt. A sámándob kerek fakávéra feszített rénbőr, mely a fából készült dobverővel ütögetve rejtelmes, kongó hangot ad. A sámán-szertartásokon a sámán dobszóval kísérte sámánénekeit, varázsigéit, közben egyre vadabb táncot járt: így ejtette magát révületbe. Amikor a földön összeesett, akkor hagyta el árnyéklelke a testét, hogy kitudakolja az istenek akaratát. Midőn ismét visszatért belé az élet, énekszóval közölte a jelenlevőkkel azt, hogy „utazása” alatt mit tapasztalt, s hogy mi a szellemek kívánsága.

A sámánoknak valaha nagy hatalmuk volt a nép felett, tanácsaikat minden ügyben kikérték, s jól meg is fizették. A XIX. század végén és a XX. század elején azonban már megrendült a nép között a sámánok rendkívüli képességeibe vetett hite. ... például a ráolvasó sámán csak akkor kapta meg a tiszteletdíját, ha a beteg valóban meg is gyógyult a „kezeléstől”.

Hitvilágukkal szoros kapcsolatban áll a nyenyec népköltészet, ...” (HAJDU - DOMOKOS 1980:360-62)

Az **enyec**ek „Sámánjaikat ... a nyenyec nagyra tartották. Az enyec azonban gyakran fordultak ket vagy szölkup sámánokhoz is, mert azokat saját sámánjaiknál erősebbnek vélték. Mindenesetre a sámánizmus az enyec között több jellegzetességet őrzött meg, mint a nyenyecéknél. Az enyec sámánokat például képességeik szerint három, egymástól jól elhatárolható kategóriába osztották. A legmagasabb sámán-kategóriába azok tartoztak, akik a felső szellemvilággal érintkezni tudtak (neve *budtode*, felismerhető sámánruhájáról, dobjáról, sámánbotjáról). A középső kategóriába tartozott a *djano*, aki az embereket a gonosz szellemektől megvédte (külön sámánruhát nem hordott, csak dobját volt). A legalsó osztályt a *sawode*-nak nevezett sámánok alkották. Ezeknek az elhunytak szellemeivel való érintkezés, a temetési szertartásokon való részvétel volt a feladatuk (sem sámánruhájuk, sem dobjuk nem volt).” (HAJDU -DOMOKOS 1980:364)

„A **nganaszánok** apai jogú nemzetiségű szervezete megmaradt a társadalom vagyoni rétegződése ellenére. ... Sámánizmusuk a többi szamojéd nép hitével egy töről sarjadt. Sok régi vonását híven megőrizte, a szomszédos sámánhitű népek hatására pedig részleteiben bizonyos mértékig új elemekkel is gyarapodott. (HAJDU -DOMOKOS 1980:370)

„A **szölkup** társadalomban a nő helyzete nem annyira hátrányos mint Szibéria más népeinél. ... sokáig kitarítottak a sámánizmusnál. A szölkup sámánizmus emlékei híven megőrizték a világról kialakított szemléletüket. Szertartásaik közül figyelemre méltó a sámándob „felélesztésének” szertartása. Elképzelésük szerint a dob a sámán háttámaszává, rénszarvassá válik, s ezen jut el a varázsló a szellemvilágba. Az újonnan készült dobot azonban életre kell kelteni ahhoz, hogy e funkcióra alkalmassá váljék. A felélesztés mintegy 10 napig tartó szertartását a madarak tavaszi vonulásakor végezték el.

Népi hagyományaik rendszerint konkrét történeti háttérű mondáikban is tükröződnek. Ezeknek egyik központi alakja *Itje* volt, ... (HAJDU -DOMOKOS 1980:376)

1.8. A hála

Az akadémiai álláspont szerint a magy. **hála** 'köszönet' szó déli szláv eredetű, vö.: óe.szl. *xvala* 'dicséret, köszönet', bolg. *xvalá* 'dicséret, dicsőség', mac. *fala* 'köszönöm, köszönet', szb.-hv. *hvála*, *vála* 'dicséret, köszönet', szlovén *hvála* 'ua.' Megfelelő szó a nyugati és keleti szláv nyelvekben is van, a 'köszönet' jelentés azonban itt általában nincs meg. (TESz) A szócikk írója idetartozó adatokat hozott, ám a magyar szónak a szláv eredete nem igazolt. Szerkezeti felépítésük szerint abszolút gyök + képzőből állnak: magy. *há-* + *-la*, óe.szl. *xva-* + *-la*, bolg. *xva-* + *-lá*, mac. *fa-* + *-la*, szb.-hv. *hvá-* + *-la*, *vá-* + *-la*, szln. *hvá-* + *-la*.

1.8.1. Idetartozik az oroszban ismert **xvala** 'hajlás, hajlat, lejtő, tisztelet' (SIS) szó, amelynek a szerkezeti felépítése: *xva-*: abszolút gyök + *-la*: képző. Figyelemre méltó, hogy az abszolút gyök teljesebb alakja *-v-*t is tartalmaz, vö.: *xva-*, *hvá-*. Ennek nyoma a magy. *-á-* hosszú magánhangzóban van meg, vö.: *há-*.

A mac. *f-* kezdő mássalhangzójának az értelmezésére elvileg kétféle lehetőség van. Az egyik szerint az eredeti *t-* szókezdő a *t* > *ʒ* /*th*- > *φ*- > *f*- változáson ment keresztül, de még a szkíta, hun, szarmata nyelvben, ez esetben már az *f-* szókezdős forma volt az átadó. A másik lehetőség szerint az *f*- keletkezése jóval későbbi, az átvevő nyelvben keletkezhetett úgy, hogy a *xv-* mássalhangzó kapcsolatban a *-v-* zöngétlennek hangzott, a *x-* eltűnt és maradt a zöngétlen *f-*, amely így a szó elejére került. Bármelyik legyen az igaz, a szó a szláv nyelvekben átvétel a szkítáktól, hunoktól, szarmatáktól. A magyarban pedig az ősi gyökér jogán használatos.

Alakváltozatuk az or. *slava* 'dicsőség, hír, hírnév', vö.: or. *Slava Bogu* 'dicsőség Istennek'. A szónak van igei képzett formája, vö.: or. *slavit'* 'dicsőíteni, magasztalni'. A szerkezeti felépítésük szerint abszolút szótő + képző: *s-* + *-lava*, *slavi-*: relatív gyök (< *s-* + *-lavi*) + *-t'*: főnévi igenév képző.

1.8.2. Amint már szóltunk róla, a magy. *szent* szó *szen-* tövével rokon az ang. **thank** 'köszönet, hála', amely világosan átvétel – álláspontunk szerint – a szarmatáktól. Az eredeti *t* > *ʒ* /*th*- > 1. *s* /*sz*-, 2. *h*- változásokat őrzik a példák.

1.8.3. Végül szólni kell a csuv. **tavtapuś** 'köszönöm, hálás vagyok' szóról, amely többszörösen összetett szó, vö.: csuv. *tav* 'hála' ld. *tavtapuś* 'hálát adok, hálás vagyok, köszönöm', *tav tu* 'hálát adni', tat. *tay* 'hála', *tay it* 'hálát adni'. (JEGOROV 1964) A *tav* előtag tartalmazza az eredeti szókezdő *t-* mássalhangzót, a második mássalhangzó a *-v-* pedig *-t-* fejleménye ugyanúgy, mint az *-l-*, *-z-*, *-r-*, *-w-* (> 1. *-v-*, 2. *-V-* > 0-), *-n-*, amelyek már eddig is előfordultak.

1.9. A lélek

A *szent* szó *szen-* tövével összetartozik a törökségben jól ismert 'lélek' szó, amelyeknek hangtani alakváltozata a magy. *lélek*. Vö.:

csuv. **čun** 'lélek', ÓT., ujj., oszm. *džan*, AFT., azerb. *čan*, kirg., kazak, k.kalp., türkm., tat. *žan*, üzb. *žon*, nog. *jan*, bask. *jän* 'lélek, élet, lényeg', perzsa *džan* 'lélek, élet', vö.: szanszkrit *džan* 'születni', *džana* 'ember, nemzetség, törzs, nép'. (JEGOROV 1964)

Már a megfogant gyereket a szülő a saját lelkének tekinti. Személynévként összefügg vele a magy. *János* szó *Jáno-* töve. Másrészt 'oldal' jelentése is lehet, azaz, tartalmazza az 'oldal, utód' szavakat.

A magy. *lélek* szóval összefüggnek az ún. finnugorba sorolt nyelvek adatai, ám a magyar szó finnugor eredete nem igazolt, mint ahogyan azt a TESz állítja. Vö.: magy. **lélek**, vog. *lil* 'lélegzet', *lelt* 'lélegzik, lehel, sóhajt', osztj. *lil* 'lélegzet, lélek', *lält* 'lélegzik', zürj. *lov* 'lélegzet, szellem, élet, lélek', *lul* 'lélegzet, szellem', votj. *lul* 'lehelet, lélegzet, pára, lélek, szellem, szív, kedély, élet', finn *löyly* 'hőség (a fürdőben), gőz, pára', észt 'gőz, pára, félelem, szükség, lélegzet, élet', lp. *liewlá* 'gőz, pára (a fürdőházban)'. (TESz)

Szerkezeti felépítésük szerint abszolút szótő + képző: magy. *lé-* + *lek*, vog. *li-* + *-l*, *lel-*: relatív gyök (< *le-*: abszolút gyök + *-l*: képző) + *-t*: képző, osztj. *li-* + *-l*, *läl-*: relatív tő + *-t*: képző (< *lä-*: abszolút gyök + *-l*: képző)', zürj. *lo-* + *-v*, *lu-* + *-l*, votj. *lu-* + *-l*, finn *löy-* + *-ly*, lp. *liew-* + *-lá*. Figyelemre méltóak a zürjén adatok, mely szerint az egyikben *-v*, a másikban *-l* van ugyanazon a helyen. Ennek az a magyarázata, hogy mindkettő eredeti *-t* fejleménye, csak részben más irányú változások eredményei, vö.: *-t* > *-δ* > 1. *-l* 2. *-w* > *-v*. Ezekben a változásokon alapul a komi-zürjénben ismert két nagy nyelvjárás, a *v-* és az *-l-*es nyelvjárás, továbbá a magyarban a tiszántúli nyelvjárásnak az a jellemzője, hogy hanghiány vagy diftongus második magánhangzója van – miközben az előző magánhangzó megnyúlt - ott, ahol az irodalmi nyelvben *-l-*, pl. magy. *volt*, *vóut*, *vót*.

A kutatásaink eredményeképpen ez szarmatahun jelenség.

Megjegyezzük, hogy a zürj. lov formához kötődik az ang. love 'szeret', live 'él, élő, eleven' szó. Az angolba a szarmatáktól kerülhetett a szó.

1.10. Az élet

A magy. **él-** ige számos jelentésváltozata ismert a TESz szerint is, vö.: 'életben van, táplálkozik, valamivel fenntartja magát, használ, igénybe vesz, valakivel (tartósan) együtt van, valakivel együtt lakik, valamilyen életmódot folytat, házastársi viszonyban van, valahol tartózkodik, lakik'. Képzett alakja: **élet** 'lét a születés és a halál között, életmód, élelem, megélhetés, használat, gabona, ház és udvar, belsőség' stb. Ősi örökség az uráli korból, vö.: vog. *ilt* 'meggyógyul', osztj. *iäläw* 'új, friss (hús, hal, hó)', zürj. *olni, ovni* 'él', votj. *ul* 'él, lakik, van, létezik', cser. *äl* 'él, lakik', fi. *elää* 'él, lakik, fenntartja magát', észt *elama* 'él, lakik', lp. *ællet* 'él, van', szam.jur. *jilē* 'él, lakik', jeny. *iđi, jire-* 'él', tvg. *nile-* 'ua.', szelk. *ili-* 'ua.', kam. *t'ilī-* 'feléled', *d'ili* 'eleven, élő'. Az osztjákban a szókezdő *i-*, a jurákban és a kamasz-szamojédban a *j-* illetőleg a szókezdő *t'-, d'-* másodlagos fejlemény. (TESz)

Nem igazolt az, hogy a magyar szó ősi örökség az uráli korból. Szerkezeti felépítésük szerint relatív szótó + képző, vö.: magy. *él-* (*é-*: abszolút szótó + *-l-*: képző) + *-ni* 'főnévi igenév képző', *éle-* (*é-*: abszolút szótó + *-le-*: képző) + *-t-*: képző, osztj. *iäläw* (*iä-*: abszolút szótó + *-läw-*: képző), zürj. *ol-* + *-ni*: főnévi igenév képző, *ov-* (*o-*: abszolút szótó + *-v-*: képző) + *-ni*: főnévi igenév képző, cser. *äl* (*ä-*: abszolút szótó + *-l-*: képző) fi. *elää* (*e-*: abszolút szótó + *-lää-*: képző) észt *ela-* + *-ma-*: főnévi igenév képző (*e-*: abszolút szótó + *-la-*: képző), szam.jur. *jilē* (*jī-*: abszolút szótó + *-lē-*: képző), jeny. *iđi* (*i-*: abszolút szótó + *-đi-*:

képző), *jire-* (*ji-*: abszolút szótó + *-re-*: képző), tvg. *nile-* (*ni-*: abszolút szótó + *-le-*: képző) szelk. *ili-* (*i-*: abszolút szótó + *-li-*: képző), kam. *t'ilī-* (*t'i-*: abszolút szótó + *-lī-*: képző), *d'i-*: abszolút szótó + *-li-*: képző.

Eredetileg volt szókezdő mássalhangzó, a *t-*, amelynek fejleménye a 0- (zéró) is.

1.10.1. Összhangban van velük az oszm. **ilâç** 'gyógyszer, orvosság' *ilâ-* töve, a *-ç* pedig képző. Figyelemre méltó, hogy a magyarban a szótagolás, azaz a szótaghatárok összhangban vannak a szerkezeti elemekre bontással, illetőleg az alkotó elemek határaival. Alakváltozata az ang. *live* 'élő, eleven, élénk, lakik, tartózkodik', ugyanazt a *-v-* mássalhangzót tartalmazza, mint a zürj. *ov*³, amely *-v* megvan az or. *žit'* 'élni' ige *ži-* tövében, amely a ragozáskor jelentkezik, vö.: or. *ja živu* 'én élek, lakom' (*živ-*: relatív tő + *-u-*: igei személyrag E/1. szem. Mind az angolban, mind a szlávban és az uráli nyelvcsaládba sorolt nyelvekben a szó átvétel a szkítáktól, hunoktól, szarmatáktól. Az osztj. *iäläw* a magy. *élő* (*é-*: abszolút szótó + *-lő-*: képző < *-lőü* < *-leü* < *-lew* < *-ley* < *-lek*) szó korábbi alakváltozata. A zürj. *-ni* ugyanaz a főnévi igenév képző, mint a magyarban. A zürj. *-l-* és *-v-* alakváltozat esetében ugyanaz a helyzet, mint a *lélek* szónál. Az észt *-ma* főnévi igenév képzőhöz képest a teljesebb *-mak, -mek* változat ismert az oszmánban. Nem igazolt az a megállapítás, hogy az osztjákban a szókezdő *i-*, a jurákban és a kamasz-szamojédban a *j-* illetőleg a szókezdő *t'-, d'-* másodlagos fejlemény, azt azonban egy egész rendszer bizonyítja, hogy eredetileg szókezdő mássalhangzó volt a szóban, mégpedig *t-*, amelynek a palatalizált változatát (*t'-*) őrzi a kamasz-szamojéd. A használat során ebből egyrészt – különösen *-i-* előtt – *j-* illetőleg *č-* fejlődött. Ez utóbbit majd a csuvasban találjuk meg. Másrészt a *t'-* zöngésedett, ez a *d'-*

³Megjegyezzük, hogy a szócsalád bővebb körébe beletartozó létigékben is szerepel az *l* és a *v* megfelelőként, pl. szó elején, vö.: magy. *van, lét, lenni*.

szerepel szintén a kamasz szamójédban. Figyelemre méltó a szókezdő *n*- nazális a tavgi szamójédban. Ez az adat azért is fontos, mert a magyarban sok más szó esetében megőrződött a nazális *n*, amely eredeti *t* fejleménye különböző helyzetekben. A többi példában szókezdő magánhangzót találunk. Az osztják *iälw* esetében az *i*- szókezdő az eredeti *t*- fejleményének a vokális állapota maradt fenn *i*- formájában: *t* > *δ*- > *w*- > *V*-. A többi magánhangzó kezdetű példában az eredeti szókezdő *t*- elenyészett: *t* > *δ*- > *w*- > *V*- > *0*-. Az abszolút tőhöz járult képző változatok: *-l*, *-IV*, *-IVC*, ahol az eredeti végső mássalhangzó *-k* volt, amely *-IVk* széleskörűen ismert nemcsak a földrajzi nevekben, hanem a közszókban is mind a magyarban, mind a szkíta-hun utódnyelvekben, pl. a törökségben.

1.10.2. A magy. *él*- igében az eredeti szókezdő *t*-nek a *0*- (zéró) fejleménye van meg, a végső mássalhangzó pedig *-l* szintén *-t* fejleménye. Az előbbinek az oszmánban *j*- (*y*-), az utóbbinak pedig *-š*- a megfelelője, vö.: oszm. *yašmak* (*yaš*-: relatív szótó < *ja*-: abszolút szótó + *-š*-: képző + *-mak*: főnévi igenév képző) 'élni' igében, a második mássalhangzó pedig nem *-l* és nem *-v*, hanem *-š*-, amely szintén eredeti *-t*- fejleménye: *-t*- > *-t'*- > *-č*- > *-š*-.

A csuvas már szókezdő *č*-t használ, vö.: csuv. *čěrě* 'élnék, fürge, ügyes, eleven', ld. a 2. Az élet forrása, a víz pontban.

Az *élni* ige a csuvasban *purăn*, ahol a szókezdő *p*- szintén eredeti *t*- fejleménye, a szóbelseji *-r*- pedig ugyanaz, mint a *čěrě* szóban. Megjegyezzük, hogy szorosán kötődnek ide a létigék, amelyeknek a bemutatása már nem fér be jelen dolgozat keretei közé.

1.11. A szív

A léleknek köze van a szívhez s a magy. szív és rokonai idetartoznak, ám a szónak az

uráli eredete nem igazolt. Vö.: magy. *szív*, vog. *šem*, osztj. *säm*, zürj. *šelem*, votj. *šulem*, cser. *šüm*, mdE. *šed'ej*, *šed'eŋ*, mdM. *šed'i*, fi. *sydän*, *syväm*, *sy(v)än*, *syön*, észt *süda* 'szív', szam.jur. *šèi*, jeny. *seijo*, *seo*, tavgi *sa*, *soa*, szelk. *sīd'e*, *sidže*, kam. *sī*, kojb. *sei* 'szív'. (TESz). Megjegyezzük, hogy a TESz *k*-kezdetű példákat is hoz, ám azok etimológiailag nem tartoznak ide. Az adatok közt olyan változatokat találunk, ahol a magy. *-v*- megfeleléseként *-m*-, *-l*-, *-d'*-, *-d*-, *-0*-, *-i*- szerepel. Valamennyi eredeti *-t*- fejleménye és azoknak a különböző állomásait őrzik: *-t*- > *-d*- > *-d'*-; *-t*- > *-δ*- > 1. *-l*-, 2. *-w*- > 2.1. *-v*-, 2.2. *-m*-, 2.3. *-V*- > *-0*-. A magyar szavakban nyelvjárási szinten a zéró (*-0*-) esetében az előző magánhangzó megnyúlik, vö.: magy. *szű* 'szív'. Szerkezeti felépítésük szerint abszolút szótó + képző: magy. *szí*- + *-v*, vog. *šɛ*- + *-m*, osztj. *sä*- + *-m*, zürj. *še*- + *-lem*, votj. *šu*- + *-lem*, cser. *šü*- + *-m*, mdE. *še*- + *-d'ej*, *še*- + *-d'eŋ*, mdM. *še*- + *-d'i*, fi. *sy*- + *-dän*, *sy*- + *-väm*, *sy*- + *-(v)än*, *sy*- + *-ön*, észt *sü*- + *-da* 'szív', szam.jur. *šè*- + *-i*, szelk. *sī*- + *-d'e*, *si*- + *-dže*.

Alakváltozatuk a csuv. *čěre* 'szív', ÓT., MK., tefs. XII-XIII. sz. *jüräk*, ujj. *žüräk*, ujj.-kašg. *jürek*, üzb. *jurak*, kirg. *žürök*, kazak, k.kalp. *žürek*, nog., kum. *jurek*, oszm., türkm. *jürek*, azerb. *üräk*, tat., bask. *jöräk*, ojr. *d'ürek*, tuv., hak. *čürek*, jak. *sürex* 'szív', vö.: mong. *zürx(en)*, burj.mong. *zürxe*, *zürüxe* 'szív', vö.: av. *zered* 'szív'. (JEGOROV 1964)

Szerkezeti felépítésük: abszolút szógyök + *-képző* 'valamivel ellátott', vö.: csuv. *čě*- + *-re*, ÓT., MK., tefs. XII-XIII. sz. *jü*- + *-räk*, ujj. *žü*- + *-räk*, ujj.-kašg. *jü*- + *-rek*, üzb. *ju*- + *-rak*, kirg. *žü*- + *-rök*, kazak, k.kalp. *žü*- + *-rek*, nog., kum. *ju*- + *-rek*, oszm., türkm. *jü*- + *-rek*, azerb. *ü*- + *-räk*, tat., bask. *jö*- + *-räk*, ojr. *d'ü*- + *-rek*, tuv., hak. *čü*- + *-rek*, jak. *sü*- + *-rex*, mong. *zü*- + *-rx(en)*, burj.mong. *zü*- + *-rx*e, *zü*- + *-rüxe*, av. *ze*- + *-red*.

A képzők végső mássalhangzója a legtöbb esetben az eredeti *-k*, amelynek a fejleményei

közé tartozik a *-x* vagy a *-0* (zéró). A kutatásaink eredményeképpen a *-rVtk* képző teljesebb alakja *-rVtk* volt és egy másik irányú változás során a *-k* tűnt el és a *-t-* vagy a fejleménye maradt meg. Ez történhetett az av. *zered* esetében is, ahol a *t-* zöngésedett.

Megjegyezzük, hogy ide kötődnek a *Jurak* személynevek a szlávban. Az or. *serdce* 'szív' az av. *zered* formával van közelebbi kapcsolatban, ahol a végső *-d* mássalhangzót korábban követte még egy *-k*, amely a fenti szavakban részben megőrződött, részben tovább változott. Az előtte álló mássalhangzó eredeti *-t-* volt, amely vagy eltűnt, vagy *-d-*vé zöngésedett, vö.: av. *zered*, or. *serdce*. Az oroszban a *-c-* eredeti *-k-* fejleménye lehet, amely nem a szkíta-hun-ősmagyar nyelvek sajátja, következésképp a szlávban keletkezett a *-c-*. A szó a szlávban átvétel.

1.12. Az ember, fiú, fia valakinek

A magy. *szent* szó *szen-* első relatív gyökével rokon számos 'ember' jelentésű szó, vö.: csuv. *šyn* 'ember', vö.: s.ujg. *žin* 'ember', jak., ojr. *d'on*, tuv., hak. *čon* 'emberek, nép', vö.: burj. mong. *zon* 'nép, emberek, lakosság', mong. és burj. mong. *xūn* 'ember, emberek', vö. kínai *žen'*, *jin* 'ember, emberek', vö.: perzsa *džan* 'lélek'. (JEGOROV 1964)

1.12.1. Az 'ember' és a 'lélek' jelentésű szavakhoz igen közel áll az oszmánban is ismert *Can* (ejtsd *Džan*) személynév, a magy. *János*, *Jáno-* töve. Az *-s* képző 'valamivel ellátott' jelentésben, amelynek a teljesebb alakja őrződött meg a szlk. *Jánosik* név *-sik* képzőjében. A név a szlovákban átvétel.

Továbbá mind a kínaiban és mind a perzsában a szó átvétel a hunoktól, ugyanakkor világosan átvétel az or. *syn* 'fia valakinek', ang. *son* 'fiú, fia valakinek'. Közelebről hangtanilag és jelentés tanilag valamennyi az oszm. *čan* 'lélek' és társaihoz szóhoz is kapcsolódnak.

Hangtani oldalról nézve az eredeti szókezdő *t-* valamely fejleménye használatos a fenti szavakban: *ś-*, *s-*, *ž-*, *d'*, *č-*, *z-*, *x-*, *j-*, *dž-*. A *t-* egyrészt megőrizte a zöngétlenségét és így változott, másrészt zöngésedett és tovább fejlődött: *t-* > 1. *t'* > *č-*; 2. *ʒ'* / *th'* > 2.1. *ś-*, *x'*; *t-* > 2. *d'* > 2.1. *dž-* > *ž-*, 2.2. *j-*; *t-* > 3. *ʒ-* > *s-*, *x-*; *t-* > 4. *δ-* > *z-*. Külön figyelemre méltó a mong. és burj. mong. *x-* szókezdős alak, mert bizonyíték arra, hogy nemcsak a baskírban ismert a *x-/h-* szókezdő az *s-* szel szemben. Ez azért lehetséges, mert mindkettő eredeti *t-* fejleménye.

1.12.2. Ugyanakkor a csuv. *yvāl* és rokonai a magy. *lélek* és társaival vannak közelebbi hangtani kapcsolatban, vö.: csuv. *yvāl* 'fiú, fia valakinek', ÓT., MK., ujj., azerb., oszm., türkm. *ogul*, polov. *ogul*, *ovul*, üzb. *ugil*, xor., karaim *uvul*, kirg., alt., ojr. *uul*, gag., tuv., hak. *ool*, kazak, k.kalp., nog., bask., tat. *ul*, jak. *uol* 'fiú, fia valakinek'. (JEGOROV 1964)

Szerkezeti felépítésük szerint abszolút gyök + képző: csuv. *yvā-* + *-l*, ÓT., MK., ujj., azerb., oszm., türkm. *ogu-* + *-l*, polov. *ogu-* + *-l*, *ovu-* + *-l*, üzb. *ugi-* + *-l*, xor., karaim *uvu-* + *-l*, kirg., alt., ojr. *uu-* + *-l*, gag., tuv., hak. *oo-* + *-l*, kazak, k.kalp., nog., bask., tat. *u-* + *-l*, jak. *uo-* + *-l*. A szótó gyakran teljesebb alakban fordul elő, amely az 'anya' szóval tartozik össze. A fenti 'fiú, fia valakinek' jelentésű szavak jelentése: 'anyával ellátott' lehet, vö.: ÓT. *ög* 'anya', stb. Eredetileg volt szókezdő mássalhangzó, amely eredeti *t-* vagy valamely fejleménye, ezekben az esetekben a *0-* (zéró) a fejlemény: *t-* > *δ-* > *w-* > *V-* > *0-*. A szótóban az eredeti *-k-* zöngésedett (*-k-* > *-g-*), réshangúsodás, vokalizáció és zárhangúsodási folyamatok révén újabb változatok alakultak ki, vö.: *-k-* > *-γ-* > *-w-* > 1. *-v-* 2. *-V-* > *-0-*.

A cikk folytatása a következő számban olvasható.

Rövidítések

A.	Alikovszkij rajon	kirg.	kirgiz
Abz.	Abzelilovszkij rajon	kkalp.	karakalpak
alt.	altaji	ko.	komi
ang.	angol	Kozm.u.	Kozmogyejmjanszkij ujezd
av.	aveszta	Kra.	Krasznoarmejszkij rajon
azerb.	azerb.	Kugarč.	Kugarcsinszkij rajon
B.	Batyrevszkij rajon	kum.	kumük
Bajm.	Bajmakszkij rajon	Kumert.	Kumertauszkij rajon
bar.tat.	baraba tatár	Kuzn.u.	Kuznyeckij ujezd
bask.	baskír	lat.	latin
Belokat.	Belokatajszkij rajon	ld.	lásd
Belor.	Beloreckij rajon	Ld.	lásd
Bug.u.	Bugurszkij ujezd	Loc.	Locativus
Burz.	Burzsinszkij rajon	lp.	lapp
Buu.	Buinszkij ujezd	M.	Morgauszkij rajon
Bu.u.	Buinszkij ujezd	magy.	magyar
burj.mong.	burját mongol	md.	mordvin
Burz.	Burzsinszkij rajon	mdE.	mordvin erza
C.	Civilszkij rajonban	mdM.	mordvin moksa
Cu.	Civilszkij ujezd	Mijak.	Mijakinszkij rajon
Č.	Csebokszarszkij rajon	MK.	Mahmūd al-Kāšyari
csag.	csagatáj	mn.	melléknév
Čgs.	Csebokszárszkij gorszovjet	mong.	mongol
Čist.u.	Csisztonszkij ujezd	M-P.	Marinszko-Poszadszkij rajon
csuv.	csuvas	ném.	német
d.	domb	nog.	nogaj
Davl.	Davlekanovszkij rajon	ófn.	ófelnémet
f.	folyó	ojr.	ojrot
fi.	finn	óözb.	óözbég
fn.	főnév	or.	orosz
fr.	francia	orh.jeny.orhon-jenyiszeji	
gag.	gagauz	oszm.	oszmán
gen.	genitivusz	osztj.	osztják
Gm.	Gornomarijszkij rajon	ÓT.	ótörök
h.	hely	óujg.	óujgur
hak.	hakasz	pl.	például
hn.	helynév	Še.	Semursinszkij rajon
Xval.u.	Hvalinszkij ujezd	Šix.	Sihazanszkij rajon
I.	Ibreszinszkij rajon	Šu.	Sumerlinszkij rajon
ieu.	indoeurópai	Salavat.	Szalavatszkij rajon
ir.szlk.	irodalmi szlovák	Szimb.u.	Szimbirszkij ujezd
Išim.	Isimbajszkij rajon	szlk.	szlovák
i. sz.	időszámítás szerint	szn.	személynév
Ja.	Jadrinszkij rajon	Sterlib.	Szterlibasevszkij rajon
jak.	jakut	SZU	Szovjetunió
Jal.	Jalsikszkij rajon	t.	tó
Jal.u.	Jalsikszkij ujezd	Tar.	Tarhanovszkij rajon
Jan.	Jantikovszkij rajon	tat.	tatár
Jau.	Jadrinszkij ujezd	Tet.u.	Tetyusszkij ujezd
jeny.	jenyiszeji	Tujm.	Tujmazinszkij rajon
Ka.	Kanasszkij rajon	tuv.	tuvai
Kal.	Kalinyinszkij rajon	türkm.	türkmén
kalm.	kalmük	U.	Urmarszkij rajon
Kalt.	Kaltaszinszkij rajon	ua.	ugyanaz
kfn.	középfelnémet	ud.	udmurt
		ujg.	ujgur

üzb.	üzbég
v.	vallás
V.	Vurnarszkij rajon
vm.	vármegye
vog.	vogul
vö.	vesd össze
Zianč.	Ziancsurinszkij rajon

Források

AK Akadémiai Kislexikon I-II. Akadémiai Kiadó Budapest, 1989.

Ar. Archivális anyag ld. NIKITIN

Ašm. Ašmarin, n. i. 1928-50: Thesaurus linguae Tschuvaschorum I-XVII. Čuvaškoje Gosudarstvennoje Izdatelstvo. Kazan- Čeboksari

BAHŠI 1680 BAHŠI Iman, Džagfar története. Bulgár évkönyvek gyűjteménye 1680. A „Džagfar tarihi” 'Džagfar története' szöveg ismertetése orosz nyelven. Készítették I.M.- K. Nigmatullin és Petropavlovsk város lakói 1939-ben. „Bulgaria” közlöny szerkesztése. Orenburg 1993. Orosz nyelvről magyarra fordította: Czeglédi Katalin 2017-18. Kézirat.

CZEGLÉDI 2021 CZEGLÉDI Katalin Földrajzi Nevek Etimológiai Szótára - Volga-Ural vidék I-VI. kötet 2021. Heraldika Kiadó, Budapest.

BAKOS 1989 BAKOS Ferenc, Idegen szavak és kifejezések szótára Akadémiai Kiadó, Budapest 1989

B-r. Ld. Б-Р. Башкирско-русский словарь. Москва 1958.

Č.Č. ČERNECOV – ČERNECOVA Kratkij marijsko-russkij slovar'

D.A.DLUGI – B.G.RAJEVSKIJ – N.R.BURAVCEVA 1974 - (D.A.DLUGI – B.G.RAJEVSKIJ N.R.BURAVCEVA Csesszko-Russzkij i Russzko-Csehszkij Szlovar' 1974)

DTS. Ld. ДТС. Древнетюркский Словарь I-II-III. Издательство „Наука” Ленинградское Отделение Ленинград 1969.

Fa. Fasmer, M. Etimologičeskij slovar russkovo jazyka I-IV. Moskva, 1964-73.

GYÖRKÖSSY 1986 - GYÖRKÖSSY Alajos Latin-Magyar szótár Akadémiai Kiadó Budapest 1986

JEGOROV 1964. JEGOROV, V. G. 1964: Etimologicseskij szlovar csuvasszkovo jazyka. Csuvaszskoje Knyizsnoje Izdatelstvo. Csebokszari

Kāšy. Maxmūd al-Kāšyari 2008. Orosz nyelvről fordította Czeglédi Katalin. A könyv eredeti címe Dīvān Lugāt at-Turk, oroszra fordította, az előszót és a megjegyzéseket írta Z. – M. Auezova. A szómutatót összeállította R. Ermersz. – Almati: Dajk-Press, 2005. – 1288 oldal + 2 oldal.

KB. Ld. КБ. „Кутадгу Билиг” Древнейурусский памятник, написанный Юсуфом. Баласагунском в 1069 г.

KISS 1980 Kiss Lajos 1995: Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. Akadémiai Kiadó, Budapest

KOZMÁCS 2002 KOZMÁCS István, Udmurt-Magyar szótár. Savaria University Press, Szombathely, 2002.

LELKES 1998 - LELKES, György 1998. Magyar helységnevé-azonosító szótár, Baja, Talma Könyvkiadó.

LYTKIN – GULJAJEV 1999 – V. I. LYTKIN – Je. Sz. GULJAJEV, Kratkij etimologičeskij slovar komi jazyka, Syktyvkar 1999.

MÉK 1972. Magyar Értelmező Kéziszótár. Akadémiai Kiadó Budapest 1985.

MK. Ld. Kāšy.

NAP Naszeljonnyje punkty csuvasszkovj ASzSZR. Csuvaszskoje Knyizsnoje Izdatelstvo. Csebokszari, 1974.

Nikitin Nikitin, i. d.: Toponimika (nazvanija urocsis, ovragov, leszov i drugih punktov szelenij) Csuvaszskovj ASzSZR. Naucsnyj arhiv CsNII, knizsnoje posztuplenije N. 72. Kézirat.

SIS Ld. ŠIŠ. N.M. Šanszkij-V.V. Ivanov-T.B. Šanszkaja 1975: Kratkij etimologičeskij slovar russkogo jazyka. Moskva.

SZINNYEI 1884 – SZINNYEI József 1884. Finn-Magyar szótár. A Magyar Tudományos Akadémia Kiadása.

TB. Slovar Toponimov Baškirkovj ASSR, Ufa 1980.

tefs. Ld. тeфс. XII-XIII. вв. А. К. Боровков. Лексика среднеазиатского тeфсира М., 1963.; тeфс. XI-XV. вв. А. К. Боровков. Опыт грамматической характеристики языка тeфсира XI-XV. вв.

TESz. BENKŐ Loránd (főszerk) 1976: A magyar nyelv történeti etimológiai szótára I-III. Akadémiai Kiadó, Budapest.

TSK A. I. Turkin 1986: Toponimicseskij szlovar komi ASzSZR. Komi Knyizsnoje Izdatelstvo. Szyktyvkar

VARSÁNYI 1963 - VARSÁNYI István Magyar – lengyel szótár Budapest 1963)

VÁSÁRHELYI – FÁBIÁN 1991 - VÁSÁRHELYI Júlia – FÁBIÁN Zsuzsanna Magyar – Olasz Útiszótár Terre Budapest 1991

Zamaxš. Zamaxšari, Mongolskij slovar, „Mukaddimat al-adab”. I-II- —L., 1938-1939.

Zol.bl. Ld. Зол. бл. Сутра „Золотогo блеска” Адтун Ярук. Памятник уйгурской письменности.

Irodalom

ARADI 2005 ARADI Éva, A hunok Indiában. A heftalíták története HUN-idea Kiadó Budapest 2005

ARADI 2008 ARADI Éva, Egy szkíta nép: a kusánok. HUN-idea Kiadó Budapest 2008.

ARADI 2012 ARADI Éva, Indoszkiták. HUN-idea Kiadó Budapest 2012.

BAKAY 1996 BAKAY Kornél A magyar őstörténet kérdései - régész szemmel in: Belvedere JGYTF Kiskönyvtára 9. Szeged, 1996

BAKAY 2002 BAKAY Kornél Az Árpádok országa. Őstörténetünk titkai. Második Kiadás, Budapest 2002.

BAKAY 2004 BAKAY Kornél Magyarok lenni büszke gyönyörűség! Tanulmányok, előadások. Pomáz, 2004.

BAKAY 2013 BAKAY Kornél, Őstörténetünk régészeti

forrásai I-II-III. Budapest 2003.

BATSAJHAN 2006 BATSAJHAN Zagd A mongol népek története. Fordította Obrusánszky Borbála. Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó Budapest 2006.

CZEGLÉDI 2004 CZEGLÉDI Katalin Nyelvi kapcsolatainkról másképpen (Ellentét és ekvivalencia a földrajzi nevek jelentésében in: Eleink 2004:5-31. III. évf. 1. szám (5.)

CZEGLÉDI 2007 CZEGLÉDI Katalin, Szkíta-hun nyelv őstörténete, Hangtan. Farkas-Lőrinc Imre Könyvkiadó 2007.

CZEGLÉDI 2007 CZEGLÉDI Katalin, Szkíta-hun nyelv őstörténete, Ósmondattan. Farkas-Lőrinc Imre Könyvkiadó 2007.

CZEGLÉDI 2012 CZEGLÉDI Katalin, Számjelölés a Volga vidéki orosz használatú földrajzi nevekben. in: Nyelvi kapcsolatainkról másképpen. I. Általános és alkalmazott nyelvészeti tanulmányok. Czeglédi Katalin, Hungary, Pilisvörösvár, 2012.

CZEGLÉDI 2012 CZEGLÉDI Katalin, A magyar nyelv szerepe őstörténetünk kutatásában IX. A magyar-bolgár nyelvviszony. Czeglédi Katalin, Hungary, Pilisvörösvár, 2012. Magánkiadás.

CZEGLÉDI 2012 CZEGLÉDI Katalin, A magyar nyelv szerepe őstörténetünk kutatásában I. Nyelvészeti őstörténeti tanulmányok. Czeglédi Katalin, Hungary, Pilisvörösvár, 2012.

CZEGLÉDI 2012 CZEGLÉDI Katalin, A magyar nyelv szerepe őstörténetünk kutatásában II. Nyelvészeti őstörténeti tanulmányok. Czeglédi Katalin, Hungary, Pilisvörösvár, 2012. Magánkiadás.

CZEGLÉDI 2012 CZEGLÉDI Katalin, A magyar nyelv szerepe őstörténetünk kutatásában III. A magyar-csagatáj nyelvviszony. Czeglédi Katalin, Hungary, Pilisvörösvár, 2012. Magánkiadás.

CZEGLÉDI 2012 CZEGLÉDI Katalin, A magyar nyelv szerepe őstörténetünk kutatásában IV. A magyar-mongol nyelvviszony. Második, bővített kiadás. Czeglédi Katalin, Hungary, Pilisvörösvár, 2013. Magánkiadás.

CZEGLÉDI 2012 CZEGLÉDI Katalin, A magyar nyelv szerepe őstörténetünk kutatásában V. Személynevek, népnevek, címnevek. Czeglédi Katalin, Hungary, Pilisvörösvár, 2012. Magánkiadás.

CZEGLÉDI 2012 CZEGLÉDI Katalin, A magyar nyelv szerepe őstörténetünk kutatásában VI. Törzsneveink. Czeglédi Katalin, Hungary, Pilisvörösvár, 2012., 15. Magánkiadás.

CZEGLÉDI 2012 CZEGLÉDI Katalin, A magyar nyelv szerepe őstörténetünk kutatásában IX. A magyar-bolgár nyelvviszony. Czeglédi Katalin, Hungary, Pilisvörösvár, 2012. Magánkiadás.

CZEGLÉDI 2013 CZEGLÉDI Katalin, A magyar nyelv szerepe őstörténetünk kutatásában X. A magyar-török nyelvviszony. Mahmüd al-Kāšyari török szótárának és nyelvtanának alapján. I. kötet. Czeglédi Katalin, Hungary, Pilisvörösvár, 2013. Magánkiadás.

CZEGLÉDI 2013 CZEGLÉDI Katalin, A magyar nyelv szerepe őstörténetünk kutatásában X. A magyar-török nyelvviszony. Mahmüd al-Kāšyari török szótárának és nyelvtanának alapján. II. kötet. Czeglédi Katalin, Hungary, Pilisvörösvár, 2013. Magánkiadás.

CZEGLÉDI 2012 CZEGLÉDI Katalin, A szkíta-hun nyelvek története. Gyökrendszer. I-II-III. kötet. Czeglédi Katalin, Hungary,

Pilisvörösvár, 2012. Magánkiadás.

CZEGLÉDI 2012 CZEGLÉDI Katalin, Könyvbemutatók-könyvkritikák I. 'Egyek vagyunk a teremtőnkkel' (Gyárfás Ágnes). Czeglédi Katalin, Hungary, Pilisvörösvár, 2012. Magánkiadás.

CZEGLÉDI 2012 CZEGLÉDI Katalin A magyar nyelv szerepe őstörténetünk kutatásában VII. A magyar népnév és a torgaji magyarok neve, A keleti magyar szeszerék nyelvi tanulsága, Czeglédi Katalin, Hungary, Pilisvörösvár, 2012: 13-15. old. Második, bővített kiadás.

CZEGLÉDI 2013 CZEGLÉDI Katalin, Nyelvi kapcsolatainkról másképpen III. A komi-zürjén nyelvjárási és a magyar nyelvi kapcsolatok nyelvi és őstörténeti tanulságai. Czeglédi Katalin, Hungary, Pilisvörösvár, 2013. Magánkiadás.

CZEGLÉDI 2016 CZEGLÉDI Katalin, A földrajzi nevek etimológiai szótára. Volga-Urál vidék 1-5 kötet. Magánkiadás. Megjelenés alatt.

CZEGLÉDI 2013 CZEGLÉDI Katalin, Nyelvi kapcsolatainkról másképpen. Számneveink. Czeglédi Katalin, Hungary, Pilisvörösvár 2013

CZEGLÉDI 2013 CZEGLÉDI Katalin, A hitünk alapja. in: CZEGLÉDI Katalin, A nyelvi kapcsolatainkról másképpen II. Általános és alkalmazott nyelvészeti tanulmányok. Czeglédi Katalin, Hungary, Pilisvörösvár 2013

CZEGLÉDI 2017 CZEGLÉDI Katalin fordító, Nimrod Könyve. Kézirat. 2017.

ДЕНИСОВ, П.В., 1959 Религиозные верования чуваш, 1959.

GYÁRFÁS 2004 GYÁRFÁS Ágnes, Tur-án népének nyelvén. Képjel-írás magyar olvasata. Miskolc, 2004.

HAJDÚ 1966:68 HAJDÚ Péter Bevezetés az uráli nyelvtudományba Tankönyvkiadó Budapest, 1966

HAJDU-DOMOKOS 1980. HAJDU Péter – DOMOKOS Péter, Uráli nyelvrokonaink. Tankönyvkiadó Budapest, 1980.

LIGETI 1977. Budencz József: A mandsu nyelv alaktana Újra közreadja Ligeti Lajos, Kőrösi Csoma Társaság Budapest, 1977. :

NAGY 1898 NAGY Géza, Tanulmányok a Sunirokról. Ethnographia. 1898. 9. 27-41. Különlenyomat.

NAGY 1899 NAGY Géza, A történelmi korszak kezdete. Századok 1899:696. Különlenyomat.

OBRUSÁNSZKY Borbála – CEYHUN ALAKBAROV 2015 Azerbajdzsán. Táltos, Sepsiszentgyörgy 2015. Második Kiadás.

ПОТАПОВ Л, П. 1991. ПОТАПОВ Л, П. Алтайский шаманизм. „Наука”. Ленинград 1991.

RÓNA-TAS 1996 RÓNA-TAS András, A honfoglaló magyar nép, Balassa Kiadó Budapest 1996.

UCSIRALTU 2008 UCSIRALTU, A hun nyelv szavai, Napkút Kiadó Budapest, 2008.

ZAGD BATSAJHAN 2006 ZAGD BATSAJHAN, A hun népek története, Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó 2006. Fordította Obrusánszky Borbála.